

HRVATSKO ARHEOLOŠKO DRUŠTVO
LOŠINJSKI MUZEJ

ISTRAŽIVANJA NA OTOCIMA

Izdanja Hrvatskog arheološkog društva

Vol. 30	God.	2012.	S.	1-176	Zagreb, 2015.
	Year		P.		

ISTRAŽIVANJA NA OTOCIMA

HRVATSKO ARHEOLOŠKO DRUŠTVO
LOŠINJSKI MUZEJ

CROATIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY - ZAGREB - *Founded 1878*

THE ISLAND
RESEARCH PROJECTS

CONFERENCE

Veli Lošinj, 2012

HRVATSKO ARHEOLOŠKO DRUŠTVO - ZAGREB - *Utemeljeno 1878. god.*

ISTRAŽIVANJA NA OTOCIMA

ZNANSTVENI SKUP

Veli Lošinj, 2012. god.

Izdanja Hrvatskog arheološkog društva

Izdanja HAD-a

Vol. 30	God. Year	2012.	S. P.	1 - 176	Zagreb, 2015.
---------	--------------	-------	----------	---------	---------------

ISSN 0351-8884

ISBN HAD: 978-953-6335-07-7 ISBN LM: 978-953-7902-12-4

UDK: 902/904(497.572)

IZDANJA HRVATSKOG ARHEOLOŠKOG DRUŠTVA
SVEZAK 30

CROATIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY EDITIONS
VOLUME 30

Nakladničko vijeće:
Editorial Committee: Sanja Ivčević, Iva Kaić, Tatjana Kolak, Ondina Krnjak,
Daria Ložnjak-Dizdar

Odgovorni urednici:
Editors: Zrinka Ettinger Starčić, Domagoj Tončinić

Prijevod:
Translation: Assia Barić

Lektorica:
Language advisor: Božena Bunčić

Oblikovanje:
Graphic design: Srećko Škrinjarčić

Nakladnici:
Publishers: Hrvatsko arheološko društvo, HR-10000 Zagreb,
Tomašićeva 6/4, tel./faks (385) 01/ 49 22 610
Lošinjski muzej, Vladimira Gortana 35
HR-51550 Mali Lošinj
za nakladnika / *representing publisher:* Jacqueline Balen,
Zrinka Ettinger Starčić

Tisak:
Printed by: Tiskara Zelina d.d.

Naklada:
Print run: 300 primjeraka
300 *copies*

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 000905748.

Publikacija je tiskana uz financijsku pomoć Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

Zrinka Ettinger Starčić, Jasminka Ćus Rukonić	
Pregled povijesti arheoloških istraživanja na cresko-lošinjskom arhipelagu u posljednjih stotinjak godina	9
<i>Overview of the archaeological research carried out at the Cres-Lošinj Archipelago during the past century</i>	
Dražen Maršić	
Ugradbeni nadgrobni reljefi Arbe	19
<i>Immured tombstone reliefs from Arba</i>	
Marija Kolega, Mate Radović	
Rezultati završne arheološke kampanje na lokalitetu Banovac u Ninu	31
<i>The results of the completed archaeological excavations at the site of Banovac in Nin</i>	
Meri Zornija, Marko Mengušić	
Ranokršćanski sakralni kompleks u uvali Tarac na Kornatu (istraživanja 2006-2011.)	39
<i>Early christian church complex in the tarac bay on Kornat (excavation seasons 2006 – 2011)</i>	
Kristina Vodička Miholjek	
Arheološki lokalitet Poje - antička vila u Njivicama na otoku Krku	57
<i>Archaeological site Poje - Roman villa in Njivice on Krk</i>	
Andrej Janež, Ivica Pleština	
Utvrda Lopar u Novom Vinodolskom - antička i srednjovjekovna utvrda: istraživanja 2011. i 2012. godine	67
<i>The Fort Lopar in Novi Vinodolski – the ancient and medieval fort: Excavation seasons 2011 and 2012</i>	
Morana Čaušević-Bully, Sébastien Bully	
Redovništvo na Kvarnerskim otocima od 5. do 11. stoljeća: nova arheološka istraživanja lokaliteta Sveti Petar kod Ilovika i Martinšćica na Punta Krizi	77
<i>Le monachisme insulaire dans l'archipel du Kvarner entre le Ve et le XIe siècle: nouvelles recherches archéologiques à Saint-Pierre d'Ilovik et à Martinšćica de Punta Kriza</i>	

Sébastien Bully, Miljenko Jurković, Morana Čausević-Bully, Iva Marić Benediktinska opatija sv. Petra u Osoru – arheološka istraživanja 2006.-2013. <i>Le monastère bénédictin de Saint-Pierre d'Osor - études archéologiques 2006-2013</i>	103
Mario Novak Zdravlje i bolest tijekom antike u Baškoj na Krku - rezultati bioarheološke analize ljudskih koštanih ostataka s lokaliteta Sveti Marko <i>Health and Disease during Antiquity in Baška on Krk</i> - Results from the Bioarchaeological Analysis of Human Skeletal Remains from the site Saint Mark	129
Zrinka Premužić, Petra Rajić Šikanjić Životinje i zarazne bolesti u arheološkim populacijama <i>Animals and infectious diseases in archaeological populations</i>	141
Michael Doneus, Nives Doneus, Christian Briese, Geert Verhoeven Airborne laser scanning and Mediterranean Environments - Croatian case Studies <i>Zračno lasersko snimanje (ALS) i mediteranski okoliš</i> – istraživanja u Hrvatskoj	147
Geert Verhoeven, Nives Doneus, Michael Doneus, Seta Štuhec From pixel to mesh – accurate and straightforward 3D documentation of Cultural heritage from The Cres/Lošinj Archipelago <i>Od piksela do mreže – precizno i jednostavno 3D dokumentiranje</i> <i>kulturne baštine cresko-lošinjskog arhipelaga</i>	165

Znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva *Istraživanja na otocima* održan je u suradnji s Lošinjskim muzejom u Velom Lošinju od 1. do 4. listopada 2012. godine. Za uspješan rad, osim organizatoru, zasluge pripadaju Ministarstvu kulture Republike Hrvatske, Gradu Malom Lošinju i Turističkoj zajednici Grada Maloga Lošinja bez čije financijske potpore Skup ne bi bio moguć.

Prvi lošinjski Skup održan je 1979. godine s temom *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*, te je nekoliko godina kasnije, 1982. godine, objavljena istoimena publikacija. Na ovogodišnjem skupu, 33 godine kasnije, u mogućnosti smo sagledati dosege arheoloških istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, ali i ostalim otocima.

Tijekom četverodnevnog Skupa, u okviru kojeg je održana i godišnja skupština Društva, organiziran je i cjelodnevni stručni izlet po otocima Lošinju i Cresu. Posjećeni su objekti Lošinjskog muzeja: Muzejsko-galerijski prostor Kula u Velom Lošinju, Palača Fritzy u Malom Lošinju te Arheološka zbirka Osor u Osoru te ostale kulturne znamenitosti navedenih mjesta. Razgledano je Vransko jezero, Grad Cres te mjesta Lubenice i Valun.

U kongresnoj dvorani hotela Punta održano je dvadeset i jedno predavanje te u sklopu sekcije *Novitates* predstavljeno je 6 postera.

Pred nama je zbornik radova, u kojem dvadeset i dvoje sudionik znanstvenog skupa potpisuje dvanaest radova. Time je i službeno zaokružen i zaključen znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva *Istraživanja na otocima*. Kolegama, koji su svoja izlaganja odlučili predstaviti i u tiskanim obliku, zahvaljujemo na suradnji i ažurnosti. Zbornik pak predajemo znanstvenoj zajednici na korištenje, u nadi da će potaknuti intenzivni nastavak istraživanja prvenstveno na Cresko-Lošinjskom arhipelagu, ali i hrvatskim otocima općenito.

U Malom Lošinju, 15. prosinca 2014.

Zrinka Ettinger Starčić

Domagoj Tončinić

MERI ZORNIJA, MARKO MENĐUŠIĆ

RANOKRŠĆANSKI SAKRALNI KOMPLEKS U UVALI TARAC NA KORNATU
(ISTRAŽIVANJA 2006.–2011.)

UDK/UDC 904:726.54(497.5 Kornat)“652/653”

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 29. 10. 2013.

Meri Zornija

Sveučilište u Zadru,

Odjel za povijest umjetnosti

Obala kralja Petra Krešimira IV. 2

HR – 23000 Zadar

mezornija@unizd.hr

Marko Menđušić

Ministarstvo kulture RH,

Konzervatorski odjel

J. Čulinovića 1

HR – 22000 Šibenik

marko.mendusic@min-kulture.hr

Već nekoliko godina, počevši od pripremnih radnji 2006. za obnovu crkvice Gospe od Tarca (sv. Marije) na Kornatu, traju radovi na ovom značajnom lokalitetu. Zamišljeni prvotno kao građevinski i konzervatorski u trajanju od godinu ili dvije, dobili su i svoj arheološko-istraživački nastavak, iniciran pronalaskom zidova ranijega zdanja za nužnih iskopa uz vanjske i unutrašnje stijenke zida srednjovjekovne crkvice. Rezultat istraživanja su saznanja da je današnja sv. Marija sagrađena na temeljima ranije, ranokršćanske crkve, čiji tloris i ostaci zidova govore da je doživjela više intervencija u smislu dogradnji i preinaka određenih dijelova. Zapravo, radi se o višeslojnom lokalitetu koji pokazuje tragove naseljenosti još od liburnskih vremena, a nije isključeno, čak je i vrlo vjerojatno, da sakralnom kompleksu prethodi rimsko ladanjsko ili gospodarsko zdanje. Pretpostavke se temelje na osnovi nekoliko antičkih ulomaka, a daljnja istraživanja će, koja svakako treba nastaviti, to potvrditi ili demantirati.

Ključne riječi: Kornati, Gospa od Tarca, ranokršćanska arhitektura, sakralni kompleks, baptisterij

Uvala Tarac nalazi se u središnjem, najširem dijelu otoka Kornata, pred najplodnijim poljem na otoku koje ima vlastiti izvor vode u obliku lokve (Sl. 1). Bliža okolica pokazuje tragove ljudskog naseljavanja još od prapovijesti, o čemu svjedoči gradinska keramika rasuta po obližnjem brežuljku Tureta, koji je nesumnjivo imao funkciju prapovijesne, vjerojatno liburnske gradine, ali i u samome polju, te tumuli na okolnim brežuljcima. Iz antičkog razdoblja na Kornatima je poznato nekoliko lokaliteta: vila u Maloj Proversu, vivarij uz obalu otočića Vela Svršata te ostaci rimskih

solana na Lavsi i u uvali Šipnate na Kornatu, uz nešto veći broj slučajnih podzemskih nalaza.¹

Lokalitet je najpoznatiji po Tureti, ranobizantskoj kuli iz 6. stoljeća uklopljenoj u sustav Justinijanovih utvrda na istočnoj obali Jadrana, oformljen nakon bizantskogotskih ratova.² Iako je već odavno poznata i u literaturi višekratno spominjana, Tureta se tek odnedavno i arheološki istražuje, i to u okviru projekta Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru koji vode Irena Radić Rossi i Tomislav Fabijanić.³

¹ Dosad najopširniji pregled arheološke baštine Kornata sa svom relevantnom literaturom donose Radić Rossi, Fabijanić 2013, str. 67-98.

² Petricioli 1970, str. 717-725; Gunjača 1986, str. 124-137;

Tomičić 1998, str. 1075 i d. O položaju Turete na vanjskom plovnom putu vidi Badurina 1992, karta na str. 9.

³ Radić Rossi, Fabijanić 2013, str. 71 i 89-91; Fabijanić, Radić Rossi, Menđušić 2013 (u tisku).

Sl. 1. Uvala Tarac s crkvom Gospe od Tarca, utvrdom Turetom i poljem u pozadini (izvor: [http://kornati.hr/images/galerije/galerija%201/Tarac%20\(2\).jpg](http://kornati.hr/images/galerije/galerija%201/Tarac%20(2).jpg))

Točno na pola puta između uvale i polja danas se nalazi srednjovjekovna crkvice Gospe od Tarca, za čiju se gradnju u literaturi navode različite datacije - od 12. do 16. stoljeća. Emil Hilje ju je na temelju općeg izgleda i tehnike zidanja apside datirao u 14. stoljeće, što je uglavnom prihvaćeno.⁴ Njezino začelje štiti starija apsida sačuvana u svojoj punoj visini od oko 4,5 m sve do prvih redova kalote slaganih od blokova sedre. Ima sačuvana četiri kontrafora i dva velika prozora s gljivastim lukom (Sl. 2).

⁴ Hilje 1996, str. 497-500; Isti 2005, str. 36-37. Njegovu dataciju potvrđuju i provedena istraživanja u kojima su prilikom skidanja stare zidne žbuke ogoljeni zidovi crkvice, a pronađeni su i skulptorski obrađeni elementi koji se mogu pripisati gotičkom razdoblju (vidi dalje u tekstu).

Postojanje starije crkve odavno je privuklo pažnju istraživača. Starija literatura crkvu je datirala u srednji vijek,⁵ a neki su autori smatrali da je ovdje bilo sjedište benediktinskog samostana *Sanctae Marie de Insula*, poznatog iz srednjovjekovnih dokumenata.⁶ Prvi koji je ostatke starije crkve definirao kao starokršćanske bio je M. Suić prilikom objave rimskog natpisa spoliranog u pragu današnje crkvice (vidi dalje u tekstu),⁷ ali tek je I. Petricioli, pišući o Tureti, definitivno povezao oba spomenika datirajući ih u kasnoantičko razdoblje.⁸

⁵ Iveković 1928, str. 278-279.

⁶ Ostojić 1964, str. 250-254. Bilo je i pokušaja da se vidljivi ostaci zidova pripišu templarskom samostanu, usp. Makale 1939, str. 193.

⁷ Suić 1950/51, str. 246-247. Ovaj podatak prenosi i Filipi 1960, str. 170-172.

⁸ Petricioli 1970, str. 725.

Sl. 2. Sačuvana apsida ranokršćanske crkve, stanje prije konzervacije (foto: J. Gracin)

U novijoj literaturi naglašava se kontinuitet titulara sv. Marije⁹ i pretpostavlja da je crkva, osim za vojnu posadu i pomorce,¹⁰ mogla služiti i lokalnom stanovništvu koje je živjelo na otoku.¹¹ Zbog monumentalnih dimenzija apsida i vidljivog zida na začelju koji se protezao prema jugu, pretpostavljalo se i da je crkva bila trobrodna bazilika.¹²

Lokalitet je oko 50 m udaljen od mora, na prirodnom zaravnjenom platou. Osim apsida, na ostatke starijih građevina ukazivala je i kamena gomila smještena sjeverno od recentne crkve koja se širi prema zapadu,

navodeći na zaključak da je nekadašnji kompleks bio značajno većih dimenzija od današnje ruralne crkvice.

U sklopu obnove srednjovjekovne crkvice Gospe od Tarca provedena su i zaštitna arheološka istraživanja oko nje i u njezinoj unutrašnjosti. Radovi su se u organizaciji Konzervatorskog odjela u Šibeniku, na čelu s Markom Mengušićem, vodili u pet kampanja od 2006. do 2011. godine (Sl. 3), čime je istraženo oko 300 m² površine.¹³ Od 2012. godine istraživanje je nastavio Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru pod nadzorom Konzervatorskog odjela u Šibeniku. Dosad je izvršena obnova srednjovjekovne crkvice, a 2011. godine sanirani su zidovi ranokršćanske apsida. U skoroj budućnosti slijedi i konzervacija istražene arhitekture.

Prva kampanja obuhvatila je sjevernu stranu današnje crkvice Gospe od Tarca na površini od oko 115 m². Najzanimljiviji nalaz svakako predstavlja otkriće baptisterija s apsidom i krsnim zdencom (Sl. 4). Prostorija je dužine oko 5,5 m, s apsidom 7,5 m, širina otkrivenog dijela je oko 3,5 m, ali pretpostavljena cjelokupna širina prostorije bila je oko 4,30 m (južni zid nalazio se ispod srednjovjekovne crkvice i njegovi tragovi nisu otkriveni). Ulaz je bio na zapadnom zidu, a gotovo na čitavoj površini otkrivena je relativno dobro sačuvana podnica od svijetlosive vapnene žbuke, na dubini od oko 30-35 cm. Na temelju materijala koji je pronađen u šutu iznad apsida baptisterija, zaključili smo da je apsidalna konha bila zidana od blokova sedre, poput sačuvane glavne apsida starije crkve, koja ima nekoliko redova sedre još uvijek sačuvane *in situ*. Bila je pokrivena kamenim pločama koje su u priličnom broju pronađene u iskopu. Ostali dio prostorije kao i ostatak kompleksa bio je natkriven sistemom tegula i imbreksa kojih je pronađen veliki broj na čitavom lokalitetu.

Krsni zdenac (Sl. 5 i 6) imao je nadzemnu arhitektonsku konstrukciju u obliku grčkog križa, zidanu od grubo obrađenog kamena uz obilnu upotrebu vapnene žbuke. Sačuvala se do desetak centimetara iznad razine poda. Cjelokupna konstrukcija bila je dimenzija

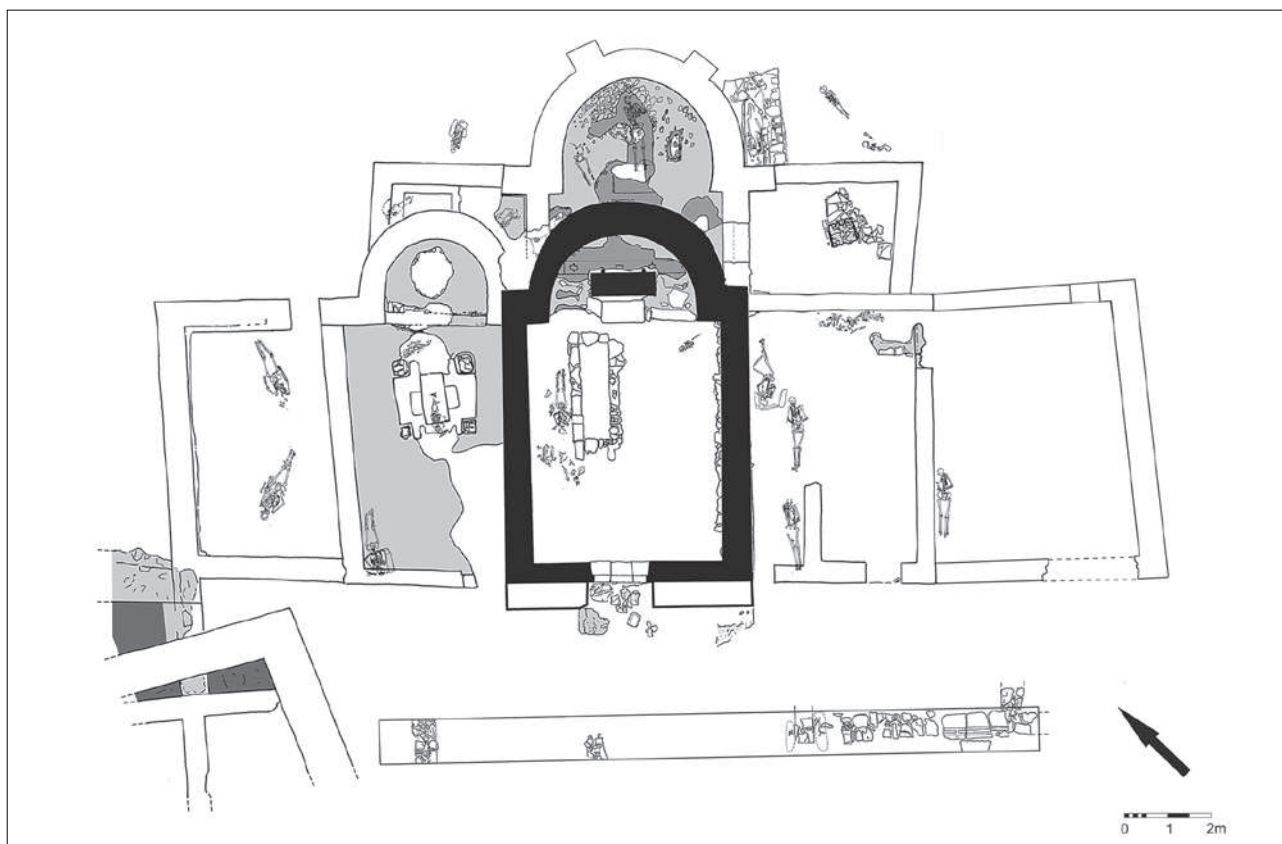
⁹ Hilje 1996, str. 497-500; Isti 2005, str. 36-37.

¹⁰ Brusić 1993, str. 231.

¹¹ Uglešić 2002, str. 110-112; Kulušić 2006, str. 127-134.

¹² Filipi 1981, str. 48; Uglešić 2002, str. 112; Vežić 2005, str. 125.

¹³ Istraživanja su 2006. godine trajala mjesec dana, a voditeljica radova na terenu bila je Meri Opačić (Zornija); 2008. radove je vodila Tijana Jurković, a 2009. ponovo Meri Zornija. 2010. i 2011. radovi su nastavljeni u smanjenom obimu, a vodili su ih Jana Škrgulja 2010. i Mario Radaljac 2011. godine.

Sl. 3. Sakralni kompleks Sv. Marije na Tarcu – tlocrt istraženih ostataka arhitekture s kasnijim grobovima (prema M. Zornija izradio M. Košta, Pixel g.t.o., Zadar)

180x180 cm. Sjeverni i južni krak prilično su dobro očuvani, dok su istočni i zapadni u većoj mjeri devastirani naknadnim ukopima. Sam bazen dubok je 40 cm ispod razine podnice, pravokutnih dimenzija 125x50 cm te je bio obložen slojem vodonepropusne žbuke crvenkaste boje s primjesom mljevene opeke, sačuvane djelomično na dnu, na sjevernoj i južnoj stijenci bazena kao i na površini stepenica koje su ispunjavale sjeverni i južni krak u razini poda.

Smještaj baptisterija sjeverno od crkve vrlo je učestao u provinciji Dalmaciji i predstavlja regionalnu posebnost.¹⁴ Oblik krsnog zdenca ima također podosta analogija s križnim piscinama 6. stoljeća kojih je pronađen čitav niz u Dalmaciji, ali s obzirom na njegovu nadzemnu konstrukciju, raspored stepenica u smjeru sjever-jug te pravokutan oblik unutrašnjeg bazena naj-

bliže analogije pronalazimo na krsnim zdencima ranokršćanske crkve u Poveljima na Braču te u dvojnoj bazilici u Starom Gradu na Hvaru (druga faza).¹⁵

U uglovima križne konstrukcije pronađena su dobro sačuvana četiri kutna udubljenja dimenzija oko 25x35 cm i dubine 15-20 cm, koja su na dnu bila popločana s po jednom nepravilnom kamenom pločom. Služila su kao baza za podupirače gornje konstrukcije krsnog zdenca u obliku baldahina. Njihov oblik i konstrukcija daju naslutiti da se radilo o laganoj, moguće i drvenoj konstrukciji – stupovima između kojih su bile razapele prečke koje su nosile zavjesu što je štitila katekumena-neofita od pogleda prilikom samog čina imerzije (*immersio*). Navedena udubljenja probijena su u sloju žbukane podnice, prema čemu se daje zaključiti da se radi o naknadnoj intervenciji na krsnom zdencu.

¹⁴ Najiscrpniji pregled dalmatinskih baptisterija i piscina donosi Chevalier 1988, str. 111-163, te Ista 1995, str. 159-180.

¹⁵ Za Povelja usp. Belamarić (ur.) 1994. Za Stari Grad na Hvaru vidi Jeličić-Radonić 1994.

Sl. 4. Sjeverni dio kompleksa s krstionicom, istražen 2006. g. (foto: S. Govorčin)

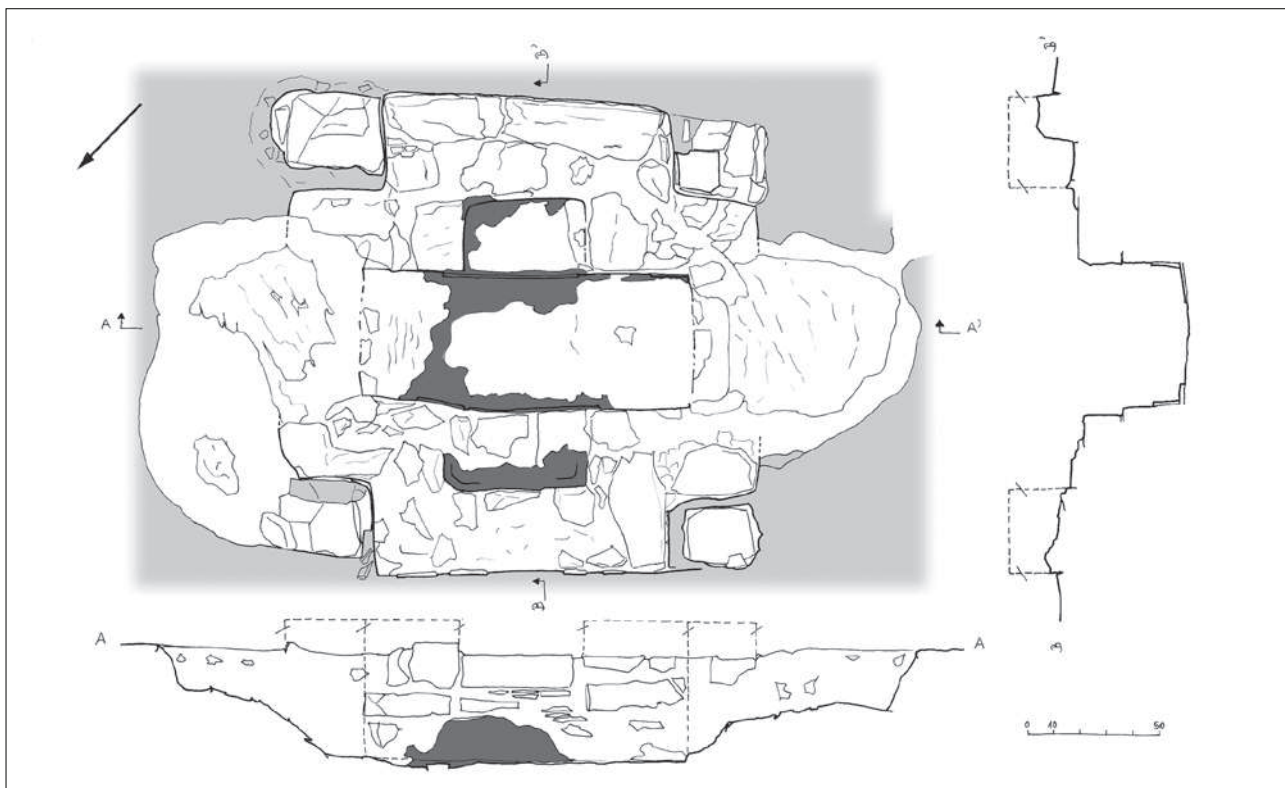

Sl. 5. Ostaci krsnog zdenca, pogled s istoka (foto: P. Drap)

Čitav istočni zid baptisterija, zajedno s apsidom, također predstavlja naknadnu adaptaciju. Njegova je debljina za 15-ak centimetara veća od sjevernog zida prostorije te s njime nije organski povezan, što je vidljivo u sjeveroistočnom kutu prostorije. Takvo

naknadno dodavanje apside na istočnom zidu nije nepoznato na ranokršćanskim baptisterijima u provinciji Dalmaciji, a susrećemo ga u Osoru, na Srimi te u unutrašnjosti u Žitomislčićima i Mokrom, a zasigurno je bilo prouzročeno određenim promjenama u liturgiji.¹⁶

¹⁶ Chevalier 1995, str. 161.

Sl. 6. Tlocrt krsnog zdenca s uzdužnim i poprečnim presjekom (prema M. Zornija izradio M. Košta, Pixel g.t.o., Zadar)

Sl. 7. Ostaci sjeveroistočne prostorije – memorije s grobnicom (foto: P. Drap)

Baptisterij je time zapravo produžen za 2 metra koliko iznosi dubina apside. Ovdje je, međutim, prisutna i jedna dodatna osobitost.

Pod lukom apside, u njezinoj cjelokupnoj širini od 235 cm sačuvalo se udubljenje u kojem je, u još svježijem sloju žbuke, bio umetnut blok koji nam otkriva položaj pregrade što je odjeljivala prostor apside od glavnog dijela prostorije u kojoj se odvijao obred krštenja (sl. 4, prednji plan). Radi se o praksi koja je, među dalmatinskim baptisterijima s apsidom, dosad uočena isključivo u Sv. Mariji na groblju u Osoru, odnosno staroj osorskoj katedrali.¹⁷ Funkcija tako ograđene apside zasad ostaje upitna, a prema nekim pretpostavkama ona je u prostoru baptisterija mogla služiti kao

¹⁷ O rezultatima istraživanja vidi Čaušević 2003, str. 205-212.

konsignatorij.¹⁸ U tome bi nam mogao pomoći ulomak jednog manjeg stupića pronađen u šutu unutar apside (Sl. 15. gore lijevo). Ima grubo obrađeni lisnati kapitel promjera 15 cm. Uz njega je nađen i ulomak mramorne oplata, a oboje je moglo potjecati s oltara ili pomoćnog stola za obred krštenja i krizme.

Istočno od baptisterija pronađeni su ostaci prostorije širine 3 m, koja je pripadala ranijoj fazi jer se njezin sjeverni zid podvlači pod apsidu baptisterija (Sl. 7). Njen začelni zid nastavlja se na prvi sjeverni kontrafor glavne ranokršćanske apside, ali je od njega znatno tanji te s njime nije organski povezan, što znači da je i on naknadno dodan. Ovaj je zid bio vidljiv i prije početka iskopavanja i jedan je od razloga zašto je crkva u dosadašnjoj literaturi često smatrana trobrodnom. Istraživanjima je, međutim, pouzdano utvrđeno da se radi o jednobrodnoj crkvi s naknadno dograđenim bočnim aneksima, jer su ovdje pronađeni temelji sjevernog zida glavne crkve u dužini od oko 1 m. On je u srednjem vijeku uništen izgradnjom apside gotičke crkvice. U jugoistočnom uglu rečene prostorije sačuvala se njena originalna podnica na površini od oko 1 m², izvedena od fino zaglađene vapnene žbuke žućkaste nijanse. Razina joj je nešto niža od podnice baptisterija, a isti sloj žbuke nastavlja se i na zidovima prostorije u visini od oko pola metra.

U sjeveroistočnom pak kutu prostorije otkrivena je zidna konstrukcija istovremena s gradnjom zidova, koja prema zapadu nestaje pod temeljnim zidom baptisterija. Dubina do živca joj iznosi oko 50 cm, a unutrašnja širina 110 cm. Pretpostavljamo da se radi o ostatku grobnice koja se u navedenoj prostoriji, prije dogradnje apside baptisterija, protezala u smjeru zapad-istok. Prema tome bismo taj sjeveroistočni aneks mogli definirati kao memoriju, dograđenu na glavni prostor jednobrodne crkve u drugoj građevnoj fazi. Širenjem baptisterija izgradnjom apside, koje je uslijedilo u trećoj fazi, memorija je negirana, a grobnica ispražnjena i ispunjena šutom, bez ikakvih pokretnih arheoloških nalaza i bez ostatka kostura.

Sjeverno od baptisterija, pod najvišim dijelom kamenog nasipa otkriveni su zidovi još jedne prostorije koja je imala prilaz isključivo s istočne strane. Oni se razlikuju u tehnici zidanja: izrađeni su od grubljeg, većeg

¹⁸ Takvu mogućnost dopušta Chevalier 1995, str. 159, te P. Vežić (u razgovoru s autoricom).

i nepravilnog kamena, s vrlo slabo sačuvanim tragovima grube vapnene žbuke. Deblji su za desetak centimetara od ostalih susjednih zidova, od njih su jasno odijeljeni i imaju više temelje što ukazuje da se radi o još jednoj građevnoj fazi i postupnom širenju čitavog kompleksa. O njezinoj funkciji donekle možemo suditi prema nalazima u iskopu: prilikom čišćenja živca u pukotini je pronađena jedna udica, zatim željezni nož, još neki upotrebnici predmeti, ulomci grubog posuđa i amfora na temelju kojih pretpostavljamo da je prostorija imala praktičnu ili gospodarsku namjenu. Duž čitave vanjske strane istočnog zida sve do apside krstionice, odmah iznad temelja, pronađeno je na nekoliko mjesta u velikoj koncentraciji mnoštvo ulomaka kasnoantičkog stakla koje pripada tipu svjetiljki sa tri drške te peharima s niskom okruglom nogom (Sl. 8).¹⁹ Obično tumačeni kao svjetiljke, ovdje ih, s obzirom na točno mjesto nalaza, možemo i preciznije odrediti kao lumine koje su vjernici ostavljali uza zid kao zavjet ili uspomenu na mrtve. Značajni su i zbog toga što ukazuju da dodavanje vanjskog sjevernog aneksa ne prelazi granice kasne antike.

Istraživanja su dalje nastavljena u smjeru zapada, ali nisu dovršena pa ovdje ne možemo donositi definitivne zaključke o razmještanju prostorija. Dosadašnja istraživanja dopuštaju nam tek da zaključimo kako se kompleks protezao i na tom prostoru, te još dalje prema sjeveru i zapadu. Na otkrivenom dijelu, na značajno višoj razini od ostalih prostorija, pronađeni su tragovi čvrste i kompaktne podloge od vodonepropusne žbuke, što nam daje naslutiti da se ovdje nalazila cisterna čitavog kompleksa. Detaljnije podatke o tome dat će buduća istraživanja.

Iznad ovog spleta zidova otkriven je istočni kut objekta sa zidovima debelim 1 m, građenima od velikih kamenih blokova grubo obrađenih bez upotrebe veziva. Zidovi su se pojavili odmah ispod površine zemlje, a na nekim mjestima bili su vidljivi i na površini. Radi se očito o puno kasnijoj građevini nepoznate namjene, jasno vidljivoj na karti Francesca Gironcija iz 1783. godine, koja je zanimljiva i po tome što prikazuje vrlo dobru očuvanost zidova kompleksa u to doba (Sl. 9).²⁰

Sl. 8. Ulomci kasnoantičkog stakla pronađeni 2006. g. (foto: M. Zornija)

¹⁹ Pronađeni su na nizu ranokršćanskih sakralnih, ali i profanih lokaliteta na čitavom Mediteranu, a datiraju se u razdoblje od kraja 4. do 7. stoljeća. Usp. Chevalier 1999, str. 174-184, fig. 8-10. Na ove nalaze osvrće se i Brusić 1993, str. 230-231.

²⁰ Kartu je prvi objavio i na nju skrenuo pažnju Uglešić 2002, str. 112, sl. 97, zatim Kulušić 2006, str. 128, sl. 103, te J. Faričić u svom popisu kartografskih prikaza Kornata, usp. Faričić 2013, str. 366, 427, karta pod br. K-60d. Nalazi se u zadarskom Državnom arhivu (Misc. sv. 124, poz. 2, listovi 1 i 2).

Sl. 9. Detalj karte F. Gironcija iz 1783. g. s vidljivim ostacima starijih konstrukcija u Tarcu i na Tureti (izvor: J. Faričić 2013, str. 427, K-60d)

Arheološka istraživanja nastavljena su 2008. godine, kada su se ograničila na unutrašnjost srednjovjekovne crkvice i prostor stare ranokršćanske apside u njenom začelju, nakon čega je izvršena obnova unutrašnjosti. Ožbukani su njeni zidovi i postavljen je novi pod od kamenih ploča. Tijekom građevinskih radova na preslici pronađen je akroterij u koji je bio utaknut željezni križ (Sl. 15. dolje desno), ukrašen tipičnom gotičkom vegetabilnom dekoracijom, oblikovan poput vrha fi-jale s nizom akantusovih listova u donjoj, djelomično odlomljenoj zoni te šišarkom ili cvijetom akantusa u gornjoj. Predstavlja jedini skulptorski obrađeni ulomak srednjovjekovne crkvice, a možemo ga datirati u 14. ili, vjerojatnije, u prvu polovinu 15. stoljeća.

Iako su istraživanja bila usmjerena na prostor naosa i svetišta ranokršćanske crkve, nalazi u tom dijelu, uz izuzetak apside srednjovjekovne crkvice, nisu nam dali puno podataka o samom središnjem kulturnom prostoru ranokršćanske crkve, ponajprije zbog vrlo plitke litice koja se mjestimično nalazila već na dvadesetak centimetara dubine unutar crkve (Sl. 10). Pločasta litica s pukotinama ispunjenima zemljom u kojima su bili smješteni naknadni ukopi bila je najviša u sjeverozapadnom ulaznom dijelu crkve, odakle lagano pada prema jugoistoku, gdje doseže dubinu od oko 50 cm.

Sl. 10. Istraživanja u unutrašnjosti Gospe od Tarca 2008. godine (foto: T. Jurković)

U sjeveroistočnom uglu, odmah do ramena apside, gdje smo očekivali sjeverni zid naosa ranokršćanske crkve, zbog kasnijih ukopa i male dubine iskopa nisu pronađeni njegovi tragovi.

Čišćenjem zidova srednjovjekovne crkve ustvrđeno je da oni nemaju pravih temelja, već naliježu izravno na sloj ranokršćanske podnice. Na taj način građen je sjeverni zid crkve kao i plašt apside. Južni je zid, međutim, sačuvao nisku temeljnu stopu koja se u tehnici zidanja i u vrsti žbuke bitno razlikuje od ostatka srednjovjekovnog zida, te stoga pretpostavljamo da je za njegovu gradnju poslužio temeljni zid ranokršćanske crkve.

Prema podacima iz literature, željeli smo dokumentirati rimski natpis koji formira ulazni prag sadašnje crkvice (Sl. 11).²¹ Radi se o masivnom kamenom blo-

²¹ Natpis prvi donosi Stošić 1941, str. 238, ali uz ponešto pogrešno čitanje, a ispravlja ga Suić 1950/51, str. 246-247.

Sl. 11. Rimski nadgrobni natpis ugrađen u prag srednjovjekovne crkve (foto: J. Gracin)

ku iz dva dijela čiji se natpisni dio nalazio ispod razine zemlje pokriven betonskom pločom. Riječ je o nadgrobnom natpisu koji spominje edila duovira Severa koji podiže spomenik svojoj majci Plotiji Sekundi:

[PLO]TIAE.L.F.SECVNDAE
 [...]IVS SEVERVS AED II VIR MATRI
[Plo]tiae L(ucii) f(iliae) Secundae
[...]ivs Severus aed(ilis) II vir matri.

Suić je pretpostavio da je natpis kao spolija upotrijebljen već u staroj crkvi, što je vrlo vjerojatno. Možemo tek dodati kako je moguće da je i u ranokršćanskoj crkvi bio korišten u istoj funkciji ulaznog praga, možda i na istome mjestu, budući da se zapadno pročelje najvjerojatnije nalazilo na mjestu današnjeg. Današnji položaj ulomka predstavlja, dakle, njegovu tercijarnu upotrebu.

Najzanimljiviji nalaz u unutrašnjosti crkvice odnosi se na prostor apside, koji je bio pokriven recentnim betonskim podom i izdignut za 1 stepenicu od ostatka crkve, što je uzrokovalo bolju sačuvanost ostataka u tom dijelu. U njenom središtu nalazi se jednostavni slobodnostojeći barokni oltar, koji ostavlja oko 80 cm slobodnog prostora između njega i tjemena apside. Nakon uklanjanja betonskog popločanja ukazala se starija žbukana podnica ove srednjovjekovne apside, koja se penje na zidne stijenske plašta apside. Srednjovjekovnoj crkvi možemo pripisati i vrlo dobro očuvan postament starijeg oltara u crkvici, vjerojatno iz 14. stoljeća, pronađen pred baroknim oltarom. Izrađen je od većih kamenih blokova obilno vezanih i djelomično pokrivenih vapnenom žbukom, a cjelokupna sačuvana dužina iznosi mu 100 cm. On svojim zapadnim rubom točno prati liniju apside postojeće crkve.

Ispod ovog srednjovjekovnog sloja pronađeni su ostaci starije podnice ranokršćanske crkve. Crvenkaste je boje, s dosta primjesa usitnjene opeke, fino zaglađena, čvrsta i kompaktna. Izravno na tom sloju podnice izgrađen je zid apside srednjovjekovne crkve.

Unutar toga sloja otkriven je, u cijeloj širini srednjovjekovne apside od 2,80 m, vrlo dobro očuvan pravilan utor širine 30 cm, a unutar njega još tri pravokutna udubljenja dimenzija 10x15 cm. Radi se, naime, o tragu oltarne pregrade ranokršćanske crkve, i to njezine prve faze. Južni razmak između dva udubljenja iznosi 60 cm i predstavlja ulaz u prezbiterij, a stoji točno u osi ranokršćanske apside. Sjeverni razmak iznosi 90 cm. Na temelju ovih tragova te dimenzija i položaja utora za stupiće možemo pretpostaviti da se radilo o tipu jednostavne i niske oltarne ograde koja je imala četiri stupića i dvije pregradne ploče.

Paralelno s istraživanjem unutrašnjosti crkvice provodila su se i istraživanja u prostoru ranokršćanske apside (Sl. 12), gdje je otkopni sloj bio posebno tanak i iznosio je tek 15-20 cm. Ovdje se naišlo na dvije razine žbukane podnice: gornja, odnosno mlađa ima naboj od sitnijeg nepravilnog kamenja, a izvedena je od svijetlosive vapnene žbuke slabije kvalitete koja se lako osipa. U središtu apside ona je u većoj mjeri bila oštećena, djelomično i naknadnim ukopima, te je na tim mjestima i oko 10-15 cm ispod nje otkrivena starija, tj. originalna podnica crkve, odnosno ona u kojoj je pronađen utor za oltarnu ogradu. Ističe se svojom boljom kvalitetom i sitnim komadićima opeke u njenom sastavu. Upravo ovaj sloj ponovno nam je dao podatke o izgledu svetišta ranokršćanske crkve, točnije o položaju oltara u glavnoj apsidi. Samo mjesto gdje je stajao oltar nije sačuvano – tu se nalazi rupa koja probija oba sloja žbukane podnice, baš kao i u apsidi baptisterija, dakle oltarna konstrukcija bila je naknadno iščupana što je oštetilo podnicu u tom dijelu. Međutim, uokolo tog udubljenja na donjoj podnici sačuvala se tanka linija urezana u površinu žbuke, sačuvana 80 cm u dužini i 30 u širini, koja opasuje mjesto oltara i govori nam o njegovom točnom položaju unutar svetišta, te vjerojatno ocrtava obrise njegova podnožja. Prolazi točno duž linije koja se proteže između dva ramena apside, odnosno duž njezinog zapadnog ruba. Naknadnim pražnjenjem udubljenja na mjestu oltara 2012. godine ukazala se pravilna i ravna zidana linija – mogući trag konfesije koja je nekad stajala pod oltarom.

Godine 2009. istražen je južni dio ranokršćanskog kompleksa te je tlocrt i s te strane nadopunjen sa dvije prostorije koje su flankirale glavni prostor naosa crkve. Prednja prostorija ima dimenzije oko 6x4 m te je djelomično podijeljena zidom dugačkim oko 3 m. Svaki od tih dijelova ima po jedan ulaz na zapadnoj strani. Namjenu prostorije nismo bili u mogućnosti odrediti.

U iskupu je pronađen rubni ulomak kamene tranzene s ostatkom prečke ukrašene tipičnim predromaničkim troprutim prepletom (Sl. 15. dolje lijevo), koja zasad predstavlja jedinu i vrlo važnu potvrdu da je crkva nastavila egzistirati i u ranom srednjem vijeku. Druga dva, također rubna ulomka vrlo sličnih tranzena, koji se tek ponešto razlikuju u dimenzijama i debljini okvira, otkrivena su 2011. godine u iskupu vanjske južne prostorije, te upućuju da je crkva u to doba imala više prozorskih otvora opremljenih kamenim rešetkama.

Istočno od ove prostorije nalazila se južna pastoforija, dimenzija 3,40x2,60 m. Ona prema međusobnom odnosu zidova predstavlja naknadnu nadogradnju u odnosu na prednju južnu prostoriju i svetišni prostor crkve. Preko ulaza širine 90 cm komunicirala je s prezbiterijem iza oltarne ograde, dakle bila je namijenjena isključivo svećenstvu. Ispod sloja urušenja zidova s dosta građevinske keramike, otprilike u središnjem dijelu, naišlo se na deblji sloj crne nagorene zemlje s nagorenim životinjskim kostima i nekoliko ulomaka spaljenog stakla, što ukazuje na požar i rušenje kojem je prostorija bila izložena. Ispod toga sloja nalazili su se ostaci popločanja od kamenih ploča, a na njemu tragovi četvrtaste zidane konstrukcije dimenzija oko 50x50 cm koja je bila ožbukana sa svih strana, sudeći prema tragovima zaglađene žbuke na stijenkama. Radi se o zidanom podnožju stola koji je u pastoforiji služio za potrebe svećenika, možda za prinošenje darova ili sl. Nakon požara prostorija je bila obnovljena i ponovno ožbukana, te je dobila novi pod, koji se nije sačuvao ali je njegova razina dobro vidljiva na zidnoj žbuci, sačuvanoj u sjeveroistočnom kutu prostorije, a na istoj je razini s pragom ulaza u svetište. Ta je razina za dvadesetak centimetara viša od prethodnog kamenog popločanja na kojem je stajalo zidano podnožje stola. On je u toj fazi najvjerojatnije negiran, jer su njegovi ostaci dopirali samo do razine nove podnice.

U nasipu urušenih zidova južne pastoforije pronađeni su dijelovi tri različita stupića: prvi je nađen položen uz prag. Ovalnog je presjeka, dužine oko 75 cm, s

Sl. 12. Apsidalni prostor ranokršćanske crkve sa dvije razine žbukane podnice, istraživanja 2008. g. (foto: J. Gracin)

jedne strane ima kapitelnu zonu ukrašenu vrlo rudimentarnim lisnatim ornamentom. Predstavlja stupić bifore ranokršćanske crkve, koja se mogla nalaziti na pročelju. Osim njega, tu su i dva ulomka tijela jednog oktogonalnog stupića ukupne dužine oko 60 cm, promjera oko 10-12 cm, dok je treći kružnog presjeka, dužine 36 i promjera 17-19 cm.

Istočno od opisane prostorije, u uglu glavne apside otkrivena je i istražena kasnoantička zidana grobnica (Sl. 13). Ima zidanu konstrukciju s južne i istočne strane, dok je svojim sjevernim i zapadnim licem prislonjena uz zid ranokršćanske apside, odnosno njezinog južnog kontrafora. Sjeverna unutrašnja stijenska obložena je sa tri antičke tegule, a dno djelomično zaravnjeno također s ulomcima tegula. Pokrov nije sačuvan, ali u južnom zidu grobnice u žbuci se vide otisci ravnih rubova ploča, vjerojatno također tegula, kojima je bila

pokrivena. U grobu se nalazila jedna odrasla, vjerojatno ženska osoba, bez popratnih priloga. Kostur je bio prilično loše sačuvan.

Godine 2010. i 2011. na terenu su provedena tek kraća sondažna istraživanja kojima je definiran perimetar zidova južne vanjske prostorije koja je, sukladno onoj sa sjeverne strane, također naknadno dozidana na postojeći kompleks. Ima jedna vrata na istočnom zidu, naknadno zazidana, te širi prolaz na zapadnom, ukoliko se ne radi o uništenju zida u tom dijelu. U njezinom iskopu 2011. godine pronađen je ulomak kasnoantičke tegule s urezanim Kristovim monogramom i slovima α i ω (Sl. 15. dolje desno). Motiv je s donje strane bio omeđen vijencem, a s nekoliko jednostavnih linija naznačeno je tijelo i uspravno krilo golubice (?).

Sl. 13. Ranokršćanska grobnica uz južni zid apside, istraživanja 2009. g. (foto: M. Zornija)

Probna sonda pred pročeljem crkve širine 1 m ukazala je na ostatke zidova i u tom dijelu kompleksa. Posebno se ističe onaj koji je otkriven u dužini od 4,5 m, a proteže se u smjeru SZ-JI. U njegovoj gradnji korišteni su veliki, bez sumnje spolirani blokovi kamena s uklesanim žljebovima. Pripadaju li neki od tih zidova nartekso ranokršćanske crkve, kako se to zasad čini, ili se pak radi o ostacima nekog starijeg objekta, moguće *villae rusticae*, pokazat će buduća istraživanja, kojima bi se trebala razjasniti situacija u zapadnom i sjeverozapadnom dijelu kompleksa, na prostoru pretpostavljene cisterne.

Na mogućnost da je sakralni kompleks podignut na području ili u neposrednoj blizini rimske *villae rusticae* posebno ukazuje nekolicina nalaza iz razdoblja rane antike, pronađenih u iskopu sjevernih i južnih bočnih prostorija: osim već spomenutog natpisa ugrađenog u prag crkve treba spomenuti i tri spojiva ulomka desnog rubnog dijela još jednog natpisa (Sl. 14. gore lijevo). Ulomci su otkriveni 2006. godine u urušenju

zidova sjeverne vanjske prostorije. Sa stražnje strane nalaze se tragovi tri četvrtasta udubljenja koja su najvjerojatnije služila za pričvršćivanje natpisne ploče na konstrukciju nekog većeg spomenika. Kao spolija je ponovno iskorišten prilikom zidanja ranokršćanskog kompleksa, te je u tu svrhu prelomljen upravo na mjestima navedenih udubljenja gdje je to bilo najlakše, čime su se dobile dimenzije prikladne za građevinski kamen. Sačuvani su samo završeci šest te trag sedmog reda s po nekoliko slova pravilne kvadratne kapitale, vjerojatno iz 1. st. po Kr.:

[...]NI
 [...]O(?)
 [...]VM
 [...]DIVS
 [...]RATVS
 [...]STAL
 [...]

Na slici 14. doneseni su i ostali značajniji ulomci: dio arhitektonskog vijenca, ulomak zaobljenog kamenog recipijenta (?) s ukrasom kimationa te dio reljefa od vapnenca s vrlo fino klesanom vegetabilnom ornamentikom. Na južnoj pak strani otkriveno je više sitnijih pokretnih nalaza: ulomak tegule s dijelom pečata ...ESONIA (FAESONIA ili AFAESONIA),²² nekoliko ulomaka antičkih keramičkih svjetiljki bez pečata, jedna brončana fibula s kružnim presjekom luka te nekoliko još neidentificiranih antičkih i srednjovjekovnih novčića.

Na prostoru čitavog sakralnog kompleksa otkriveno je ukupno 27 grobova, uključujući i već spomenuti jedini ranokršćanski ukop u južnom uglu apside (Sl. 3). Prevladavajuća orijentacija im je Z-I uz manji ili veći odklon, s glavom prema zapadu ili istoku. Često su smješteni uz same zidove, bez ikakve grobne konstrukcije, dok su se samo u rijetkim slučajevima sačuvali ostaci pokoje nepravilne kamene ploče. Krsni zdenac bio je također višekratno korišten za naknadne ukope. U njemu su pronađena dva dječja groba, dok su kosti trećeg, odraslog pokojnika bile složene u udubljenju koje je probilo podnicu i oštetilo istočni krak

²² Na šibenskom području dva pečata te radionice otkrivena su na Danilu, na lokalitetu Stari Šematorij u istraživanjima rimske urbane vile. Usp. Pedišić - Podrug 2007, str. 81-141.

Sl. 14. Izbor antičkih nalaza iz istraživanja 2006.-2009. g. (foto: M. Zornija)

krasnog zdenca. Osim ova dva, zabilježena su još dva dječja ukopa u unutrašnjosti crkvice, te čak osam na začelju kompleksa, raspoređenih u šest grobova (dva dvojna dječja ukopa). Čini se da je taj, najzaštićeniji dio groblja bio rezerviran za najmlađe članove zajednice. U većini slučajeva grobovi su bili bez nalaza i popratnih priloga. U manjem broju nalazio se tek po jedan ili dva željezna čavla, u dva groba oskudni ostaci sitnijih dijelova odjeće – metalnih kopči i kvačica, dok je u dva groba otkriveno nekoliko koštanih perlica u predjelu zdjelice, vjerojatno ostaci krunice oko prekrivenih ruku pokojnika.

Grobove svakako treba pripisati vremenu nakon gradnje srednjovjekovne crkvice, oko koje se ukapaju siromašni težaci i pastiri koji su na Kornatima boravili privremeno, a domicil im je, do sredine 17. stoljeća,

uglavnom bio na Dugom Otoku.²³ O tome govori i arhivski podatak iz 1603. godine, koji spominje bratovštinu Gospe od Tarca čiji su se članovi ovdje ukapali.²⁴ Što se tiče stratigrafije, značajno je napomenuti da se gotovo svi istraženi grobovi nalaze ispod sloja urušenih zidova, iz čega proizlazi da su barem neki od zidova starijeg kompleksa još uvijek stajali kao ruševine kada se oko njih sahranjivalo. Dio tih zidova bio je još vidljiv krajem 18. stoljeća, kada ih skicira Gironci. Na temelju ovih podataka možemo posredno datirati vrijeme ukapanja oko crkvice Gospe od Tarca od 14. do 17./18. stoljeća.

²³ O kornatskoj prošlosti od 14. do 19. stoljeća izvanredan rad nedavno je objavio Juran 2013, str. 99-157.

²⁴ Filipi 1960, str. 171.

Sl. 15. Značajniji ranokršćanski i srednjovjekovni nalazi, 2006.-2011. (foto: M. Zornija)

Zaključak

Istraživanjima je utvrđeno da se radi o višeslojnom lokalitetu na položaju koji pokazuje tragove naseljenosti još od liburnskih vremena. Pretpostavka o postojanju rimskog ladanjskog ili gospodarskog kompleksa u uvali zasad se temelji na nekoliko antičkih ulomaka koji su kao spolije korišteni u zidovima ranokršćanskog kompleksa, te određenom broju pokretnih nalaza pronađenih u donjim slojevima iskopa. Novije kampanje istraživanja od 2012., koje vodi kolegica Irena Radić Rossi, a uključila su i podmorsko istraživanje pristaništa u plitkoj uvali, još su jače potkrijepila navedenu pretpostavku.²⁵

Tijekom kasnoantičkog razdoblja ovdje je sagrađen sakralni kompleks, zacijelo posvećen sv. Mariji. Međusobni odnos i preslojavanje njegovih zidova pokazuju barem četiri faze postupnog proširivanja i obogaćivanje njegova sadržaja novim funkcijama. Prvoj fazi može se pripisati glavni prostor crkve s njenom sačuvanom apsidom i donjom, crvenkastom žbukanom podnicom s tragovima oltara i oltarne pregrade. Toj fazi najvjerojatnije pripada i prvi red bočnih prostorija u zapadnom dijelu. Ona sjeverna, prema dosadašnjim spoznajama, bila je jednostavnog četvrtastog tlocrta i tada još nije imala funkciju baptisterija. U drugoj fazi na sjeveroistočnoj strani dograđuje se memorija sa zidanom grobnicom, očito nekog istaknutog pojedinca, možda zaslužnog za gradnju crkve, a na jugoistočnoj strani pastoforija za potrebe svećenika (*secretaria*) s kamenim popločanjem i stolom na zidanom postamentu. Pretpostavljamo da je ova faza uslijedila nedugo nakon gradnje crkve. U sljedećoj, trećoj etapi, dolazi do obnove unutrašnje sjeverne prostorije u svrhu prilagodbe novoj funkciji baptisterija: ruši se njezin istočni zid i zamjenjuje novim, nešto širim s polukružnom apsidom čiji je prostor odijeljen pregradom; umeće se krsni zdenac križnog oblika i podnica pronađena u prostoriji. Konačno, u svojoj posljednjoj građevnoj fazi kompleks se dodatno proširuje dogradnjom vanjskih bočnih prostorija s vratima prema istoku.

Opisana situacija ukazuje na činjenicu da je sakralni kompleks egzistirao kroz duže vrijeme te da se ne

može isključivo povezivati s gradnjom Turete, kako se to dosad uglavnom smatralo. Stoga smo mišljenja da izgradnju crkve treba datirati u 5. stoljeće, vjerojatnije u njegovu drugu polovinu ili kraj. Crkva je u početku ponajprije bila namijenjena putnicima i mornarima, kao jedna od postaja na odavno ustaljenim pomorskim rutama koje su prolazile istočnom obalom Jadrana na putu prema Italiji.²⁶ Takve su crkve često nastajale upravo na mjestima na kojima su se u ranoj antici razvili gospodarski kompleksi i *villae rusticae*, i rijetko su u svom sklopu imale krstionicu, što je u skladu s našom interpretacijom prve faze u sjevernoj bočnoj prostoriji.

U 6. stoljeću, tijekom bizantsko-gotskih ratova, crkva je bila zaštićena Turetom u okviru bizantskog pomorskog limesa, zahvaljujući svom smještaju na vanjskom plovnom putu, koji je u to vrijeme bio sigurniji od unutarnjeg.²⁷ U tom smislu kao cjelina obje su građevine zasigurno funkcionirale kao simbol bizantske vlasti i države te kao markantna točka na pomorskom putu, vidljiva izdaleka u okolnom pejzažu. U tom razdoblju dolazi do daljnjeg širenja kompleksa i obogaćenja njegovih liturgijskih funkcija (uređenje baptisterija), u skladu s analogijama na nizu drugih ranokršćanskih sakralnih kompleksa u provinciji Dalmaciji, gdje se krstionice s apsidom i križnom piscinom redovito datiraju u prvu polovinu ili sredinu 6. stoljeća.

Međutim, smatramo da se ove promjene ne mogu objasniti isključivo njenom povezanošću s Turetom, već ukazuju i na postojanje manjeg naselja koje se razvilo u podnožju kule, a moglo je postojati i ranije, iskorištavajući prednosti života uz plodno polje s lokvom kao izvorom vode. Nasuprot tome, da je crkva funkcionirala samo kao postaja na plovnom putu i kao crkva u sklopu bizantske fortifikacije, tada bi krajem antike vjerojatno bila napuštena, a titular bi joj bio zaboravljen, kako to naglašava Z. Brusić oslikavajući sudbinu ranokršćanskih crkava raspoređenih uzduž istočnojadranskih plovidbenih puteva.²⁸ Kompleks crkve sv. Marije na Tarcu, međutim, ne samo da ne zamire već se upravo tada ponovno širi dodavanjem vanjskih bočnih prostorija, koje su sada svojim

²⁵ Radić Rossi, Fabijanić 2013, str. 82-83; Fabijanić, Radić Rossi, Mendišić 2013 (u tisku).

²⁶ Prvi je u tom kontekstu interpretira Brusić 1993, str. 223-233.

²⁷ Badurina 1992, str. 8; Brusić 1993, str. 232-233.

²⁸ Brusić 1993, str. 223-233.

ulazima usmjerene prema polju i mogućem naselju, a ne više prema uvali i moru, odakle se više nije očekivao dolazak brodova. Nadalje bi se moglo pomišljati da je upravo posredstvom takve autohtone zajednice, možda pojačane i dolaskom izbjeglog stanovništva s kopna u vrijeme slavenskih seoba,²⁹ crkva u kontinuitetu dočekala i razdoblje ranog srednjeg vijeka, za što nam čvrstu potvrdu pružaju i ulomci predromaničkih tranzena. Poznat je primjer kontinuiteta nekoliko ruralnih ranokršćanskih crkava u zadarskom zaleđu (Sv. Martin u Pidrasi, Sv. Bartul u Galovcu, crkva u Begovači, Sv. Andrija u Zatonu kod Nina) tijekom ranog srednjeg vijeka u smislu da ih je nastavilo koristiti staro autohtono stanovništvo,³⁰ a takav kontinuitet ovdje na otocima smatramo još vjerojatnijim.

O važnosti ovog sakralnog mjesta svjedoči i srednjovjekovno ime Kornata koje se u dokumentima javlja od 14. st. – *Insula Sanctae Mariae*,³¹ kada se datira i gradnja nove crkve Gospe od Tarca. Ime otoka moralo je tada već biti uvriježeno te se najvjerojatnije odnosi na staru crkvu. Na temelju toga Hilje ispravno zaključuje da je ranokršćanska crkva bila u neprekinutoj funkciji sve do gradnje nove u njezinom krilu.³² Stratigrafija grobova ukazala je da ni tada zidovi starog kompleksa nisu bili u potpunosti srušeni, već su ostali stajati kao ruševine koje dokazuju starost i važnost ovog kulturnog mjesta, a između njih obavljalo se ukopavanje oko crkvice i u njezinoj unutrašnjosti tijekom kasnog srednjeg i novog vijeka.

Navedeni zaključci izvedeni su na temelju istraživanja u kampanjama 2006.-2011., i ne mogu se smatrati konačnima dok se kompleks u cijelosti ne istraži.³³

Posebno time mislimo na neriješenu tlocrtnu situaciju u zapadnom i sjeverozapadnom dijelu lokaliteta. Buduća će istraživanja zasigurno dopuniti spoznaje o cjelini ranokršćanskog sakralnog kompleksa, te učiniti jasnijom najstariju povijest ovog višeslojnog lokaliteta, koji živi sve do današnjih dana.

²⁹ Dalmatinski otoci tada su predstavljali jedinu manje-više sigurnu oazu, a zna se da su na sličan način Salonitanci bježali na Brač. Takvu viziju života na Tarcu donosi i Filipi 1981, str. 23-24.

³⁰ Jakšić 1993, str. 127-144; isti, 1995, str. 36-45.

³¹ Najstariji arhivski spomen Kornata pod tim imenom potječe iz 1354. godine. Usp. Juran 2013a, str. 448-449.

³² Hilje 2005, str. 36-37.

³³ Prilikom objave novijih istraživanja koja se na lokalitetu vode od 2012. godine, uključujući Turetu i uvalu s pristaništem, autori su iznijeli ponešto drugačiju interpretaciju od ovdje predložene, usp. Radić Rossi - Fabijanić 2013, str. 83-88; Fabijanić - Radić Rossi - Mendišić 2013. (u tisku).

Meri Zornija, Marko Menđušić

EARLY CHRISTIAN CHURCH COMPLEX IN THE TARAC BAY ON KORNAT (EXCAVATION SEASONS 2006 – 2011)

(Summary)

For the past several years, starting with the 2006 preparations for the restoration of the church of Our Lady of Tarac (Saint Mary) on Kornat, excavation work was conducted at this significant site. The initial two-year construction and conservation work was then continued as archaeological research, prompted by the discovery of earlier walls during the necessary excavation of the outer and inner walls of the medieval church. The resulting finds elucidate how the present church of St. Mary was built on the foundations of an older early Christian church, whose layout and wall remains point to multiple interventions in terms of additional construction work and modification of specific areas. This is a multilayered site that shows traces of human settlement since Liburnian times, and it is possible, and even likely, that the church complex was originally built on the spot of a Roman agricultural estate. These assumptions are based on the finds of several fragments dated to classical antiquity, and further research, which needs to be done, will either confirm or deny them.

Keywords: Kornati, Our Lady of Tarac, early Christian architecture, church complex, baptistery

LITERATURA

- Badurina 1992
A. Badurina, *Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 22, 1992, 7-9.
- Belamarić 1994
J. Belamarić (ur.), *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Split 1994.
- Brusić 1993
Z. Brusić, *Starokršćanski sakralni objekti uz plovdbenu rutu istočnom obalom Jadrana*, Diadora 15, 1993, 223-236.
- Chevalier 1988
P. Chevalier, *Les baptisteres paleochretiens de la province romaine de Dalmatie*, Diadora 10, 1988, 111-163.
- Chevalier 1995
P. Chevalier, *Salona II, Ecclesiae Dalmatiae, vol. 2 – Illustrations et conclusions*, Rome: École Française de Rome, 1995.
- Chevalier 1998
P. Chevalier, *Les luminaires paleochretiens de Dalmatie romaine*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 90-91, 1997-1998, 161-199.
- Čaušević 2003
M. Čaušević, *Sainte-Marie du cimetière d'Osor: état de la question et résultats des dernières fouilles*, Hortus Artium Medievalium 9, 2003, 205-212.
- Fabijanić, Radić Rossi, Menđušić 2013
T. Fabijanić, I. Radić Rossi, M. Menđušić, *Dokumentiranje postojećega stanja i istraživanje utvrde Turete, luke i sakralnog kompleksa na prostoru crkve Gospe od Tarca na otoku Kornatu*, Histria antiqua 22, 2013 (u tisku).
- Faričić 2013
J. Faričić, *Geografska imena Kornata na starim kartama*, u: V. Skračić (ur.), *Toponimija kornatskog otočja*, Zadar 2013, 341-437.
- Filipi 1960
A. R. Filipi, *Kretanje broja stanovništva zadarskog otočja, II. Ostali otoci*, Radovi Instituta JAZU u Zadru VI/VII, Zagreb 1960, 137-177.
- Filipi 1981
A. R. Filipi, *Kornati*, Biograd na moru-Zagreb 1981.
- Gunjača 1986
Z. Gunjača, *Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima*, Materijali XXII, Novi Sad 1986, 124-137.
- Hilje 1996
E. Hilje, *Spomenici srednjovjekovne arhitekture na Kornatima*, u: Prirodna podloga, zaštita, društveno i gospodarsko valoriziranje Kornata, Zagreb 1996, 497-500.

Hilje 2005

E. Hilje, *Kontinuitet murterskih ranokršćanskih crkava*, Murterski godišnjak 2 (Radovi sa znanstvenog skupa "Murter i njegova župa u prošlosti"), Murter 2005, 35-47.

Iveković 1928

Ć. Iveković, *Dugi otok i Kornat. Arheološko-historički prikaz*, Zagreb 1928, 245-279.

Jakšić 1993

N. Jakšić, *Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji*, Diadora 15, 1993, 127-144.

Jakšić 1995

N. Jakšić, *La survivance des édifices paléochrétiens dans les terres de la principauté Croate*, Hortus artium medievalium 1, 1995, 36-45.

Jeličić-Radonić 1994

J. Jeličić-Radonić, *Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru*, Split 1994.

Juran 2013

K. Juran, *Kornati od 14. do 19. stoljeća*, u: V. Skračić (ur.), *Toponimija kornatskog otočja*, Zadar 2013, 99-157.

Juran 2013a

K. Juran, *Otok s četiri imena – Kornat u ispravama srednjega i novog vijeka*, u: V. Skračić (ur.), *Toponimija kornatskog otočja*, Zadar 2013, 447-457.

Kulušić 2006

S. Kulušić, *Knjiga o Kornatima*, Murter 2006.

Makale 1939

M. Makale, *Šibenik i sjeverna Dalmacija*, Šibenik 1939.

Ostojić 1964

I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima, II: Benediktinci u Dalmaciji*, Split 1964.

Pedišić, Podrug 2007

I. Pedišić, E. Podrug, *Antički opekarski pečati iz fundusa Muzeja grada Šibenika*, *Opuscula archaeologica* 31, 2007, 81-141.

Petricioli 1970

I. Petricioli, *"Toreta" na otoku Kornatu*, u: *Adriatica praehistorica et antiqua* (Zbornik radova posvećen Grgi Novaku), Zagreb 1970, 717-725.

Radić Rossi, Fabijanić 2013

I. Radić Rossi, T. Fabijanić, *Arheološka baština Kornata*, u: V. Skračić (ur.), *Toponimija kornatskog otočja*, Zadar 2013, 67-98.

Stošić 1941

K. Stošić, *Sela šibenskog kotara*, Šibenik 1941.

Suić 1950/51

M. Suić, *Novi natpisi iz sjeverne Dalmacije*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LIII, 1950/51, 234-248.

Tomičić 1998,

Ž. Tomičić, *Le tracce della riconquista Giustiniana sulla costa dell'Adriatico orientale*, *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju*, vol. II, Città del Vaticano – Split, 1998, 1075 i d.

Uglešić 2002

A. Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*, Zadar 2002.

Vežić 2005

P. Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, Zadar 2005.